

- Rümke, H. C. *Zur Phänomenologie und Klinik des Glücksgefühls.* Berlin 1924.
- Schjelderup, H. und Kr. *Über drei Haupttypen der religiösen Erlebnisformen.* Berlin und Leipzig 1932.
- Strauss, E. *Die Formen des Räumlichen.* *Nervenarzt* 1930.

ALGEMENE EN PATHOPSYCHOLOGISCHE ASPECTEN DER SYMBOLIEK

door drs. H. B. SCHAAP, psycholoog
(uit het Prov. Ziekenhuis 'Duinenbosch' te Bakkum, geneesh. - dir.
J. A. Buijter - Kloosterman)

De velen die in de loop der tijd de symboliek tot object van onderzoek kozen, hebben vrijwel zonder uitzondering opgemerkt of ondervonden dat dit onderwerp even fascinerend is als resistent tegen wetenschappelijke benadering. (1)

Het begrip symbool laat zich uiterst moeilijk begrenzen; alles wat uitwijst naar iets anders, wat iets betekent of representeert is symbool te noemen. God is een symbool, elk woord is een symbool, de eerste vage notie die een kind heeft van een buitenwereld is als symbool op te vatten. Het onderwerp omvat, zoals Jones in 1916 als opmerkte, in zijn breedste zin de gehele ontwikkeling der civilisatie. (2) De belangstelling beperkt zich dan ook niet tot één wetenschappelijke discipline. We ontmoeten studies over het symbool op het gebied der theologie, der wis- kunde en der taalwetenschappen, der logica, der psychiatrie, enz. Het is niet moeilijk deze reeks verder uit te breiden. Sprekend over symboliek irradieert men dan ook gemakkelijk, er openen zich wijde perspectieven, maar even onwillekeurig als men uitweidt in de breedte, stijgt hier het overkoepelend denken tot grote hoogte om in vogelvlucht neer te zien op de ontwikkeling van een, tot het vormen van cultuur gedoemde, mensheid te midden van zijn zelfgeschapen wereld van objectivaties. Haast even onvermijdelijk als de hoge hoogte is ook de diepe diepte; de grondige onderzoeker raakt verstrikt in de geheimen van alchemie en mystiek, daalt af in de duisternis van het onbewuste tot de bronnen der creativiteit.

Het is duidelijk dat de omvang der materie haast noodzaakt tot een min of meer globale aanpak en verleidt tot het suggereren en aanduiden van verbanden zonder deze uit te werken, veel blijft noodzakelijk sous-entendu.

Het tekort aan helderheid en diskursiviteit moet haast even noodzakelijk worden gecompenseerd met een beeldrijke, plastische

taal, ofwel met een voorbeeld, een schema of illustratie om het bedoelde te verduidelijken. *)

Een zo onbepaalde materie als deze vraagt een achtergrond en een uitgangspunt. De psychologisch georiënteerde onderzoeker zal het symboliseren zijn plaats willen geven in de hiërarchische opbouw der persoonlijkheid. Hoe centraal deze plaats kan zijn mogen twee voorbeelden duidelijk maken.

Langer schrijft in een geheel aan het symbool gewijd boek: "This basic need which certainly is obvious in man is the need of symbolization. The symbool making function is one of mans primary activities like eating, looking or moving about.." (3)

Melanie Klein neemt aan dat het kind, uit angst voor eigen sexuele agressie, het primair door libido bezette object middels een sexuele symboliek vervangt door andere objecten, die op hun beurt weer angstbeladen- en vervangen worden, waardoor zich steeds nieuwe ego-activiteiten kunnen ontwikkelen. Het symbool is zo de basis van elke menselijke begaafdheid. (4)

Al deze theorieën, of ze nu de symboolvorming zien als een drift dan wel als een soort afweermecanisme, dragen niet bij tot een beter begrip voor het verschijnsel als zodanig en overschrijden hun grenzen als zij trachten waar te maken dat de tendentie tot het symbolische oorzaak is van onze belangstelling voor, en communicatie met de wereld.

Slechts een filosofische bezinning zal het symbool als menselijke mogelijkheid kunnen doorlichten en het zijn plaats geven op het grensgebied tussen mens en werkelijkheid. Binnen het raam van deze spreekbeurt en binnen de mij toegemeten tijd is deze bezinning niet mogelijk; ik mag wel zeggen, gelukkig niet mogelijk. Ik heb op de noodzaak ervan slechts gewezen om de beperktheid van mijn opzet te rechtvaardigen. Het is mijn bedoeling, nu eerst in het kort en zeker niet volledig verschillende mogelijkheden van de symboolvorming en -interpretatie te memoreren, dit — waarschijnlijk om de bovengenoemde reden — aan de hand van een illustratie; om dan iets nader in te gaan op de eigen aard van het symbool. Tenslotte geven enkele uitingen van schizofrene patiënten gelegenheid om aan de hand van het voorgaande enkele aspecten der symboliek in het regressief beleven verder uit te werken.

Het voorbeeld is het volgende.

Stelt U zich voor dat iemand moeizaam bezig is een lezing te prepareren en bemerkt dat hij steeds minder snel vordert

*) Het is zeer merkwaardig dat de behandeling van het onderwerp symboliek onbedoeld dezelfde kenmerken krijgt als het symbool, m.a.w. dat de uiteenzetting de structuur aanneemt van hetgeen uiteengezet moet worden. We vinden deze structurele relatie terug in een vorm van symboliek.

in de stof die hij zich voorgesteld had voor dit doel door te nemen. Stelt U zich verder voor dat hij in deze situatie droomt over — of dat hem het beeld invalt van — een man die onderweg is naar een ter ere van hem gehouden feest, maar die hiervoor onderweg nog enige inkopen moet doen en daardoor langzamerhand zo gebukt gaat onder de last van de pakjes en dozen die hij draagt, dat hij nog slechts moeizaam voortstroompelt.

Ten eerste kunnen we zeggen dat het beeld verband houdt met de situatie, waarin de persoon in kwestie zich bevindt, dat het deze situatie in beeld brengt; we kunnen dit beeldspraak noemen, maar bedoelen daarmee meestal dat de gelijkenis min of meer bewust tot stand gekomen is en geen verdere achtergronden heeft. Als we in dit verband van symboliek spreken, dan dienen we ons voor ogen te houden dat hier het symbool betrekking heeft op 'ik en werkelijkheid', m.a.w. dat de interpretatie van het symbool gegeven wordt op realiteitsniveau.

In de tweede plaats kan het ons opvallen dat er een overeenkomst is in structuur tussen — wat ik nu maar kortweg zal noemen — het symbool en het gesymboliseerde. Het denkproces, verbonden aan het voorbereiden van de lezing wordt verrijkt, maar in zijn voortgang gehinderd door een toenemende kennis van het onderwerp. De stof roept meer en meer problemen op, zij moet worden getoetst aan het zich ontwikkelend eigen standpunt, verbindingen worden gelegd met andere opvattingen. Het patroon, 'de Gestalt' van het denkproces vinden we terug in de droom, de weg met de winkels waaruit iets wordt meegenomen, de toenemende omvang en de belemmerde voortgang der wandelaar. Op een dergelijke beeldende overdracht, niet van de denkinhoud maar van het denkverloop, is door Silberer onder de naam „Funktionale Phänomene" de aandacht gevestigd. (5)

Ik ga met U terug naar de droom van de zwaarbelaste pakjesdrager op weg naar het feest. We kunnen ons afvragen of deze droom misschien niet, of niet ook, een andere, minder actuele, 'diepere' betekenis kan hebben. Freud heeft gesteld dat de droom-symboliek praktisch uitsluitend een sexuele symboliek is, d.w.z. dat de droom sexuele objecten en hun betrekkingen op een verholde wijze in beeld brengt omdat onze censuur een andere presentatie niet toelaat. Voor de interpretatie van de hier besproken droom komt Freud ons tegemoet als hij, in een discussie met Stekel, zegt: 'Gerade das Reisegepäck erweist sich aber häufig als unverkennbares Symbol der eigenen Genitalien'. Het steeds groter worden der belasting laat zich nu ongedwongen verklaren als een wat optimistisch beeld

van de eigen erectie, het feest als een verwachte coïtus.

Het zal U duidelijk zijn dat het hier gaat om de mogelijkheden en functies van het symbool en niet om de juistheid der interpretatie. Deze is vanzelfsprekend ontoelaatbaar zonder een overtuigende context.

Men kan deze laatste interpretatie de psychoanalytische noemen, waarbij dan moet worden aangetekend dat Freud zelf — zeker buiten het gebied der droomduiding — ruimte laat voor een andere vorm en functie van het symbool. (6). Het is E. Jones geweest, die in het zeer bekend geworden artikel, 'The Theory of Symbolism', het begrip 'symboliek' reserveerde voor het mechanisme dat Freud voor de droom omschrijft, terwijl hij tegelijkertijd de weg effent voor een meer algemene plaats van dit mechanisme in het functioneren der psyche*).

Ook dit is echter niet het laatste woord over de droom die ik tot uitgangspunt nam. Het is nl. heel wel mogelijk de diepere zin ervan op een 'hoger' plan te zoeken. Zo kan de last waaronder de wandelaar haast bedolven wordt, gezien worden als een aequivalent van de zondenlast waaronder de mens gebukt gaat, een zondenlast die groeit naarmate hij zijn weg door het leven vervolgt, tot — aan het einde der weg — de verlossing en genade wacht; het laatste wordt hier in het beeld van het feest plastisch tot uitdrukking gebracht. Het droomgebeuren wordt gezien als de concretisering van een religieuze, ethische of filosofische gedachte. De symboolvorm wordt gekozen omdat de abstracte idee niet of nog niet expliciet bewust is. Silberer noemt dit de anagogische interpretatie. (7) De droom wordt hier niet alleen of niet primair causaal gezien (veroorzaakt door verdrongen wensen) maar krijgt eerder een intentioneel karakter, zij wijst naar een toekomst, drukt een verwachting uit of een ideëel streven. (8)

Tenslotte wil ik nog een laatste zienswijze bespreken waaraan men de naam van Jung kan verbinden: de droomgestalten zijn varianten op prototypen welke voortkomen uit het collectief onbewuste, het zijn archetypische gestalten die behalve in de droom ook bv. in de mythe optreden. De man die de pakjes torst op weg naar het feest, kan dan blijken een versie te

*) Jones wil alleen dan van symboliek spreken als concrete, verdrongen, dus onbewuste inhouden, voortkomend uit een primaire libidineuze objectbezetting in gewijzigde vorm in het bewustzijn verschijnen. In andere gevallen, waar een uitbreiding van de interessesfeer door analogievorming plaats vindt, spreekt hij van een symbolisch aequivalent (als het onderscheid tussen symbool en symbolisch aequivalent later door anderen niet meer gemaakt wordt, kan cultuurvorming worden teruggebracht tot symboliseren). Jones' beperking van het begrip "symbool" heeft onder psychoanalytici algemeen ingang gevonden, waarschijnlijk niet in de laatste plaats omdat hij elke andere mening, en met name die van Silberer, als reactionair bestempelt.

zijn van de held die een moeilijke weg moet gaan om een schat uit de onderwereld naar het licht te dragen. Deze held heeft een phallisch karakter (hier ligt de verbinding met de analytische interpretatie). Het phallische is hier echter tevens het mannelijke, de kracht, de bewustheid. De onderwereld (in de droom de winkel waar de pakjes gehaald worden) is ook de moederschoot, beide zijn beelden van onbewustheid en driftmatigheid. Het 'incest'-motief dat zo gevormd wordt betekent een deelhebben aan en opgaan in de oermoeder; het is echter ook het ten onder gaan in onbewustheid en collectiviteit. De held moet zich hieraan ontworstelen, hij moet de schat uit de onderwereld naar het licht dragen, hij moet de gekochte pakjes naar het feest brengen, de libidineuze krachten vrijmaken en sublimeren. Het bereiken van het doel is dan het veroveren van de individualiteit, van de ikheid op de krachten van het driftmatige; het is de wedergeboorte, de bewustwording, gesymboliseerd in het feest.

De droom verbeeldt dus hier in de meest elementaire, plastische vorm een psychisch krachtenspel: het moeizame proces der bewustwording door zelfinkeer. Dit is wat in de complexe psychologie zou heten de duiding op de 'Subjekt Stufe'. Het verhaal bevat impliciet een analoge transcendente betekenis; dit houdt dus niet in dat het meerdere onafhankelijke interpretaties toelaat, maar wel dat we het op verschillende niveaus kunnen interpreteren. Of misschien beter, moeten interpreteren, omdat de oorspronkelijke zinvolle eenheid niet voor ons diskursieve denken te bevatten is; eerst in onze analyse differentieert zich deze oorspronkelijke eenheid. Ook hier zien we weer dat de denkvorm de structuur van het gedachte bepaalt.

De vraag, welke proeve van verklaring de juiste is, is niet te beantwoorden. Als het beeld van de man die zijn last torst niet gedroomd is, maar bewust als beeldspraak wordt gebruikt om de problemen bij het maken van de lezing literair te verwerken, dan ligt alleen de eerste verklaring voor de hand. Of zou misschien niet onbewust juist dit beeld zijn gekozen omdat het onuitgesproken ook de andere betekenissen als een soort 'boventonen' bevat? Het laatste lijkt zeer waarschijnlijk.

Ontmoeten we het beeld in de droom, dan zal het van de situatie afhangen, welke duiding de juiste is. Het is begrijpelijk dat Freud de interpretatie die wij de psychoanalytische noemden naar voren bracht (en slechts in bepaalde gevallen de mogelijkheid van een 'Ueberdeutung' aannam). Immers, slechts zo worden afgewezen individuele tendenties aan het licht gebracht, hier ligt dus een duidelijk aangrijpingspunt voor de psychotherapeut en hij zal zich terecht verzetten tegen de patiënt die het sexuele aspect ontkent en naar voren brengt: 'Die

wandelaar op weg naar het feest, dat is mijn ziel op weg naar de Hemel'. Dit laatste is natuurlijk veel meer acceptabel, daarom zal de analysant geneigd zijn deze visie als de alleen-zaligmakende naar voren te schuiven.

De juistheid van de analytische aanpak wil echter niet zeggen dat het motief niet meerdere wortels kan hebben. Het is misschien geen toeval dat in de droom juist deze vorm werd gekozen om te verhullen. Misschien dat dit motief meer dan incidenteel en persoonlijk is, dat het ook een algemeen menselijke problematiek weergeeft. De vele interpretatiemogelijkheden pleiten hiervoor. Iets anders dat er voor pleit is dat we het motief, zij het in een andere aankleding, meenden terug te vinden in de mythologie. De mythe is door de eeuwen ontdaan van al het individuele en incidentele en heeft slechts transpersonale inhoud. Het mythologische motief heeft stand gehouden omdat het zoveel 'boventonen', zulk een 'breed spectrum' heeft, omdat het aanspreekt op zeer verschillend niveau. Het beeld geeft — zoals we zagen — aansluiting in de realiteit, het geeft ook een sterke resonantie in het onbewuste en driftmatige, het beroert tevens het ideële en geestelijke, belichaamt het hogere. En juist deze condensatie maakt het motief zó fascinerend, dat het behouden bleef. Het symbolisch denken heeft een voorkeur voor dergelijke inhouden met een 'zware lading', terwijl het wetenschappelijk denken zijn tekens en begrippen juist eenduidig bepaald wil zien. (9)

Deze geladenheid, dit fascinerende mist het droombeeld vrijwel, ook als uit een analyse blijkt dat het complex bepaald of overgedetermineerd is. Dit kan komen doordat het droombeeld in de herinnering is gegeven, het is opgenomen in, en secundair verwerkt door, het waakbewustzijn, dat er aan kan voorbijgaan of het kan interpreteren, maar het niet weer kan bezielen. Als onbezield kan het ons ook gegeven zijn, immers, als het zijn zin en lading te duidelijk afstraalt, krijgt het de volledige libidineuze bezetting van het betekende en verdwijnt daarmee uit het bewustzijn.

Als het denken in symbolen zo tegenover het wetenschappelijk denken of tegenover het waakdenken wordt geplaatst, is hiermee eigenlijk al aangegeven dat het een eigen vorm heeft, een vorm, waarop het begrip denken overigens niet geheel past, omdat het deze vorm geweld aandoet. Met het 'denken over iets', met het 'nader onderzoek' wil men iets aantonen, blootleggen en onder woorden brengen, terwijl het symbool juist het impliciete, onuitgesprokene als wezenskenmerk heeft.

Objectiverend wordt de symbolische vorm wel getypeerd als primitief, regressief of archaisch, al naar gelang zij bv. in een ontwikkelingspsychologisch, patho-psychologisch of cultuurhisto-

risch kader gevat moet worden. Het symbool blijkt niet op zichzelf te staan, het is altijd exponent van een bepaalde — bv. primitieve — wijze waarop de mens zich tot de wereld verhoudt.

Als het symbool wordt benaderd met de bedoeling, het zijn verborgen zin te ontfutselen, gaat men gemakkelijk aan het verschijnsel zelf voorbij, om slechts te letten op datgene wat in gesymboliseerde vorm wordt weergegeven. Het fenomeen kan niet worden ontleed en ook nog worden beleefd. Al pratende wordt het doodgepraat, wordt het ontluisterd, verliest het zijn spanning. Richt men zich niet in de eerste plaats op een analyse der achtergrond, dan komt bv. ook de 'verborgen zin' in een ander licht te staan. Wat alleen maar een methode leek om te misleiden, blijkt gefundeerd in de eigen aard van de symbolische vorm. We zullen trachten deze iets nader te omschrijven.

De zeer concrete, altijd plastische gestalte van het symbool draagt een rijkdom aan betekenis. Dit houdt in dat het symbool buiten zichzelf uitwijst. Het wijst echter niet iets aan, is niet geïsoleerd van het betekende, de verwijzing is niet vastgesteld, heeft een open karakter. Het symbool straalt zo zijn mogelijkheden uit, maar bevat tevens een overmaat aan ruimte. Het is vol zin, maar ook toegankelijk voor zinverlening. Deze zinverlening is echter alleen mogelijk als realisatie van hetgeen impliciet is voorgegeven. Altijd omvat het symbool meer dan kan worden begrepen, altijd blijft het ons duister, omdat het een weten uitdrukt dat alleen in deze vorm kan worden uitgedrukt.

Het contradictoire dat hier steeds weer opvalt, neemt nooit de vorm aan van een onverenigbare tegenstrijdigheid. Integendeel, het ene aspect is altijd een keerzijde van het andere. Het surplus aan zin heeft als natuurlijke tegenhanger een onscherpe articulatie.

De tegenstelling in beelden als 'uitstralen' en 'duisternis' werd eerder omschreven als het onthullen en verbergen. En dezelfde tegenstelling wordt bedoeld door de theoloog, die zegt dat het symbool verbinding is, maar ook barrière. Verbinding en barrière, ongetwijfeld tussen het Ik en het ongekende: de werkelijkheid, de goden of het onbewuste. Altijd ontsluit het symbool een realiteit die zijn geheim niet prijsgeeft. Met het symbool staat de mens aan zijn grenzen, zegt Van der Leeuw. (10) *)

*) Een ideaaltypische benadering van 'het' symbool (bv. vanuit de godsdienstwetenschappen) geeft noodzakelijk een symboolbegrip dat niet past op de bij een inventarisatie te onderscheiden categorieën (zeer duidelijk bv. niet op de "funktionale Symbolik" van Silberer). Het wisselen van gezichtspunt en

Het symbool heeft, zoals we zagen een dynamisch karakter. Woorden als 'stralen' en 'spanning' geven dit aan. Het symbool 'werkt'. De dynamiek die het bevat is echter niet die der doelgerichte handeling, ook niet die van het wijzen, noch die van de causale oorzaak. Het veroorzakende is ononderscheiden van betekenis, intentie en verwijzing. De intermediaire rol van het symbool draagt bij tot het statische karakter der dynamiek, het is datgene wat aanwezig is bij afwezigheid, onbereikbaarheid of veranderlijkheid van het betekende; anders, het is het betekende in aanwezige, tastbare vorm. In het symbool manifesteert zich het onbereikbare met de eigen kracht en overmacht van een ongekende wereld*).

Is de dynamiek die we vinden niet veeleer die van het gesymboliseerde dan die van het symbool? Steeds zijn we geneigd, hier een scheiding te zien, die in werkelijkheid niet bestaat. Dat wat wordt gesymboliseerd is met het symbool meegegeven, het is erin aanwezig, het is er echter niet volledig in opgegaan, noch volledig in betekend.

Deze paradox, dat het symbool zowel het betekende is als het betekent, en dat het gesymboliseerde zowel in het symbool aanwezig is als erbuiten, was bv. aanleiding tot de strijdvraag of in het christelijk avondmaalgebruik het brood en de wijn het vlees en bloed van de Verlosser is of dat het dit voorstelt. De vraag blijkt onoplosbaar, want verkeerd, nl. vanuit het diskursieve denken, gesteld. Het brood is wat het betekent, het wordt met 'heilig ontzag' benaderd, toch is het brood, wat zo benaderd wordt, het is vlees geworden brood. Toch kan het gesymboliseerde (het vlees, het lijden) zich niet in het symbool verliezen, het kan er altijd weer, maar nooit helemaal, in worden uitgedrukt.

Hoe groter de afstand is waarmee het symbool wordt ervaren, hoe meer het als representant kan worden gezien voor iets anders dat op een andere wijze niet gegeven is. Dat andere wordt in het symbool onthuld, en hoe groter de distantie, hoe beter kan worden weergegeven wat oorspronkelijk slechts was meegegeven. Het objectiverende denken der psychoanalyse ten slotte kan de 'maskerade' 'doorzien'. Maar ook slechts voor dit denken is er een masker, waarachter iets geheel anders schuilgaat.

Vanuit ons standpunt is men gefrappeerd door de eenheid en

van beschouwingwijze brengt mee dat het begrip symbool niet steeds op dezelfde wijze gebruikt kan worden.

*) We komen hier dicht bij het begrip 'mana', een begrip waarvan Heidegger zegt, sprekende over het mythische Dasein: "Das Mana ist der allgemeinste Seinscharakter, das 'Wie' in dem das Wirkliche alles menschliche Dasein überfällt". (11)

ongescheidenheid van het symbolisch beleven. Het veranderen en onscherp worden der begrenzingsen is evenwel, zoals we zagen, niet een totaal in elkaar opgaan; maar hoe dieper de regressie hoe primitiever het denken, hoe meer de relatie symbool — gesymboliseerde zich toch lijkt op te lossen in een identiteit.

'Was heute symbolisch verbunden ist, war wahrscheinlich in Urzeiten durch begriffliche und sprachliche Identität vereist', zegt Freud. (12)

Dus twee objecten, bv. penis en slang, die later als gesymboliseerde en symbool verschijnen, zijn in een vroeger stadium voor ons begripsmatig identiek, zij worden geïdentificeerd. In de verdere ontwikkeling der psycho-analytische theorie wordt dit meest ontwikkelingspsychologisch aldus geformuleerd: de identificatie gaat vooraf aan de symboolvorming. We volgen hier de psycho-analytische terminologie, die niet erg gelukkig is. Er is nl. eerder een nog-niet-van-elkaar losgeraakt zijn dan een identificatie.

Hetgeen eerst als een simultane dubbelrelatie gezien werd, kan nu — in een chronologische beschouwing — tot een successie worden. Het gesymboliseerde is nu niet zowel in het symbool aanwezig als erbuiten, maar het was er voordien in aanwezig en is — in een veel later stadium — erbuiten. Het symbolisch denken wordt zo geplaatst tussen twee polen. Het ene uiterste, dat der identificatie gaat samen met een naïeve, onvrije, directe, vitaal gebonden verhouding tot de werkelijkheid. Het subject is nog onbegrensd en zichzelf niet bewust (primaire identificatie, nl. van subject en object). In het andere uiterste zijn teken en betekende scherp gescheiden. Er is een bewuste, rationele, critische, kennende afstandname. Het symbool krijgt tekenkarakter, het is medium, de benadering is indirect. Het subject is zichzelf en zijn grenzen bewust.

De symbolische vorm tenslotte heeft zijn plaats 'ergens daartussen', daar waar het vermoeden nog geen weten is, daar waar de mens niet meer volledig is uitgeleverd, maar ook nog niet met zekerheid kent en beheerst.

Dreiging, macht en onmacht, hoop en vrees, tekenen het affectieve klimaat. Het subject dat ook in zichzelf niet identiek is, heeft een nog onvaste, flexibele verhouding tot de realiteit. Subject en realiteit zijn geen 'gegeven grootheden', niet 'twee helften van het zijn'. De grenzen en betrekkingen tussen Ik en werkelijkheid, tussen binnen- en buitenwereld worden in de symbolische vorm eerst gesteld en met elke andere vorm anders gesteld (aldus Cassirer (13)). Dit houdt in dat er niet alleen een grens gesteld wordt maar dat ook Ik en wereld met elke andere begrenzing veranderen.

Zo kan de filosofische georiënteerde ethnoloog de symbolische vorm zien als een fase in de zelfbewustwording der mensheid, waarin deze — losgeraakt van zijn vitale gebondenheid — het symbool tussen zichzelf en de wereld kan stellen. De rol van het symbool is te vergelijken met die van het offer, dat de onbeperktheid der machten, die van buiten komen, doorbreekt en reguleert, doordat het tussen de mens en zijn goden geplaatst wordt (14).

Met het symbool heeft de mens zich een zekere vrijheid bevochten, tegelijk daarmee is iets van de wereld — zij het middellijk — kenbaar geworden. Middellijk, want het gekende is altijd manifestatie, nooit de werkelijkheid zelf. Dit is de prijs der bewustwording. Het symbool is immers verbinding, maar ook barrière.

Begin en einde van een zo geschetste evolutie der bewustwording zijn virtuele punten. In feite is de mens nooit alleen maar vitaal gebonden, nooit alleen vrij en gedistantieerd. Het behoort tot het wezen van zijn grondstructuur, dat hij steeds zowel ondervindt en reageert als begrijpt en zich rekenschap geeft, dat hij steeds zowel centrisch als excentrisch is ingesteld (Plesser). (15) (16)

Het niet te ontkomen 'zowel — als' blijkt hier diep geworteld. Het is direct uitvloeisel van deze grondstructuur, welke maakt dat wij niet alleen de voorzijde der dingen zien, maar ook weten van een achterzijde, dat we niet alleen waarnemen wat is, maar ook beseffen wat ontbreekt *).

Ook de symboolvorming vooronderstelt deze specifiek menselijke positie-name. Het is goed, zich dit te realiseren waar het symboolbeleven wordt gezien als symptoom van regressief verval, als een tussenfase bij het verlies van de eigen identiteit.

Aan de hand van een drietal voorbeelden, ontleend aan testmateriaal en creatief werk van schizofrene patiënten, worden nu enkele hier aangeroerde problemen geïllustreerd, tevens kan iets worden gezegd van de vorm van het symbool in het regressief beleven.

Eerste voorbeeld

Motief: „Een vuurspuwende berg met een krater waar veel ruimte in is... met water... met versteende leidingen... die ruimte was gevuld met gassen”. Indien dit motief de inhoud vormt van een droom, dan lijkt het zeer waarschijnlijk dat hierin ideeën over de bouw der uitscheidingsorganen gesymboliseerd worden, hetgeen wijst op een verdrongen anaal-uretrale praecoöpatie. De krater als symbool staat voor de anus.

Heeft het motief dezelfde betekenis indien de vuurspuwende berg met zijn gassen en leidingen voorkomt in het Rorschach-protocol van een zeer defecte

*) Hier ligt ook de (vaak niet bewust gemaakte) filosofische grond voor een oeverloze uitbreiding van het symboolbegrip.

schizofrene patiënt tezamen met anale onderwerpen als „achterwerk”, „iemand die op de w.c. zit”, etc.? (Dit laatste was inderdaad het geval). Klaarblijkelijk heeft het dezelfde betekenis. Is het nu ook symbool?

De duiding is geen product van een transponerende censuur, er is niets te verbergen, immers, het anale wordt voor en na de duiding als onderwerp genomen. Het motief 'vulkaan' is geen noodzakelijk beeldend intermediair, immers, het 'betekende' is ook volledig gekend. De man op de w.c. en de vulkaan behoren tot een en hetzelfde wereldontwerp waarin het lichaam en de omgeving in uitscheidingsvormen geappercepieerd worden.

We zijn gewend te zeggen, patiënt projecteert, beter is misschien, hij exterioriseert, d.w.z. hij ziet zichzelf en de wereld op een wijze die ik als onderzoeker terugvoer op een regressie naar het anale. (1) *)

Dit terugvoeren is mogelijk door de structurele gelijkvormigheid van vulkaan en anus, een gelijkvormigheid welke vaak de basis is voor de symbolische opvatting, het ligt hier zo voor de hand dat ook wij de werking van de vulkaan in uitscheidingsvormen weergeven: "hij spuwt". Er is weinig voor nodig beide onder een begrip te vatten.

Patiënt geeft het antwoord 'vulkaan'... etc. zonder meer, evenals alle andere antwoorden. Elke spanning rond de duiding lijkt te ontbreken. Hij interpreteert nauwelijks, maar vertelt wat er op de kaart te zien is (slechts een enkele zinswending wijst er op dat de beelden ook voor hem zelf niet volledig waarnemingskwaliteit hebben. In: "de ruimte was gevuld..." geeft 'was' i.t.t. 'is' iets aan dat meer geweten of herinnerd is dan gezien).

De vulkaan wordt niet als symbool beleefd, d.w.z. heeft niet de in het voorafgaande besproken gevoelswaarde. Als we hier (bv. bij een Rorschach-interpretatie) van symbool spreken, dan wordt daarmee in de eerste plaats bedoeld, dat voor mij als onderzoeker de duiding 'vulkaan' uitwijst naar iets anders, i.c. de anale inhoud of de anale structuur. Dit is dan echter de gedatureerde symboliek van het objectiverend denken.

Natuurlijk schuilt hier een bron van misverstand. Vaak realiseert men zich niet wat met het woord 'symbool' wordt bedoeld, of hierbij van het subject, dan wel van het object uit gedacht is. **)

We kunnen ons afvragen of de zin van deze duiding in het voorgaande is uitgeput.

Eenzijds is het motief 'vulkaan' als duiding te algemeen om vergaande conclusies toe te laten, anderzijds zou deze algemeenheid met de bruikbaarheid en uitdrukkingskracht kunnen samenhangen.

*) Het is zeker de moeite waard, zich ook bij het droomsymbool af te vragen of het verhullende droommotief een product is van censuur of dat het is terug te voeren op de eigen vormgeving van het droombewustzijn, dat primitiever is en waarin het subjectieve en objectieve anders en minder scherp tegen elkaar zijn afgegrensd.

**) Westerman Holstijn schrijft: "Portielje nam waar hoe de struishaan, die de zorg voor de jongen op zich neemt, een paar dagen voor de jongen er waren met de snavel allerlei voorwerpen opnam... de voorwerpen waren symbool voor het jong". Voor het dier gaat van die voorwerpen zeker een bepaald appèl uit, maar dit appèl is instinctief. Ook zal er een zekere vormgelijkheid zijn tussen de voorwerpen en het nog niet geboren jong. Voor de vogel is er echter niet de impliciete betekenis, niet het 'zowel — als' dat de inhoud tot beleefd symbool maakt. Evenmin heeft de vogel het beeld 'steen' zelf gevormd. Het begrip symbool wordt hier volledig in objectiverende zin gebruikt. Slechts voor mijn wetenschappelijke benadering is het voorwerp als symbool op te vatten (niet te beleven) en — zeer expliciet — zowel een steen als een jong. (In het boven gesproken voorbeeld ligt het probleem natuurlijk niet analoog, immers, de patiënt vormt en formuleert zelf het beeld vulkaan).

De 'vuurspuwende berg' met zijn 'uitbarstingen' is de plaats waar de onderwereld met ongebreidelde kracht chaotisch kan doorbreken. Als zodanig kan het motief — als exterieur — de projectie zijn van onbewuste, driftmatige krachten die het Ik dreigen te overspoelen. De vulkaan is hier van buiten af bezien als een ik-vreemd gevaar.

Ons voorbeeld is geheel anders uitgewerkt. Hier is het interieur beschreven en dit bestaat niet uit vuur en lava maar uit water en versteende gangen. Deze vulkaan is niet explosief, het is een dode, lege onderwereld van steen en water (men denkt onwillekeurig aan Hades en Styx). Hier wordt niet mijn werkelijkheid door een onderwereld bedreigd, maar hier wordt een andere werkelijkheid, een onderwereldwerkelijkheid beschreven. De positie van het subject is niet die van een buitenstaande of van een bedreigde. Het subject is in deze versteende wereld opgenomen. De onderwereld is eigen werkelijkheid geworden. Men moet hier zeggen dat de zijswijze symbolisch is, niet de belevingswijze. Patiënt leeft de symbolen, beleeft ze niet.

Tweede voorbeeld

Aan het Rorschach-protocol van een andere schizofrene patiënt ontleen wij het volgende:

1. De bebloede rug van een olifant, waar een troon op gestaan heeft,
2. de maag, waarin je gevangen wordt met de verteringsorganen.

De entourage van deze duidingen wordt gevormd door uitweidingen of interpretaties van kaarten, waarin bloedige offers worden gebracht, waarvan het vlees rauw dient te worden gegeten omdat dit kracht geeft, maar fijn gemalen omdat de menselijke maag zo zwak is. Bloed moet lauw worden gedronken, liefst in het slachthuis, slagers drinken zich dronken aan donkerrood bloed, urine en sperma worden eveneens gedronken om verzwakking te voorkomen, om dezelfde reden inhaleert patiënt de rook van zijn sigaret maar knijpt zijn haren niet.

Met wellust zwelgt patiënt in het bloed. Het beleven heeft een magisch-orgastisch karakter. Kracht en macht zijn centrale themata. De duidingen die patiënt geeft emotioneren hem sterk. De beelden die hij kiest zijn ook voor hem zelf fascinerend en weezinwekkend. Patiënt orakelt, hetgeen hij duidt heeft ook voor hem zelf een diepere betekenis, een vage, haast filosofische achtergrond. De afhankelijkheid van de mens van het animaal-vegetatieve, het onverzadigbare tekort aan levenskracht is zijn hoofdthema.

De regressie en dissociatie weerspiegelen zich zeker in deze visie op de werkelijkheid, evenals dit in het voorafgaande voorbeeld het geval was. Er is hier echter meer, het gegeven wordt anders beleefd, het heeft een eigen dynamiek. De benadering veronderstelt zoiets als een reflexie. Patiënt uit zich niet alleen, hij neemt niet alleen op een bepaalde wijze zijn omgeving waar, maar zijn interpretaties behoren tot "een tussenrijk van subtiele werkelijkheid" (Kerenyi) en verbeelden laatste waarheden omtrent Ik en wereld.

De duidingen zijn intermediair, er ligt ook voor patiënt zelf iets aan ten grondslag, dat hem echter slechts in deze vorm gegeven is. Het haast reflexieve spreekt ook uit de inhouden zelf. De beelden die patiënt gebruikt zijn meer gevonden dan waargenomen. We kunnen evenals bij de droom van de man die zijn last torst, spreken van een creatieve synthese waarin een zeer complexe achtergrond is samengevat. Het opmerkelijke detail "waar een troon op gestaan heeft" indiceert eveneens een afstandsname. Patiënt ziet dat er iets ontbreekt en dit besef van het ontbrekende, van het niet, is alleen mogelijk bij een zekere mate van distantie en vrijheid, bij een exentrische instelling.

De duidingen hebben de objectieve, subjectieve en structurele kenmerken van het symbool.

Nog even wil ik terloops ingaan op de betekenis die we aan deze symbolen kunnen toekennen. De ontbrekende troon op de bebloede rug van de olifant

brengt het ontbreken van een leidende en integrerende ego-instantie — van een vorst, die op die troon gezeten is — fraai in beeld. In de maag met de verteringsorganen gaat het Ik ten onder.

We treffen soortgelijke motieven, die Jung zeker archetypisch zou noemen, aan in de mythologie: de ruiter op het paard, de mens die de draak bevecht en door haar verslonden kan worden, de in de onderwereld gevangen held; alle zijn, in de termen van Neumann uroborische motieven die de strijd van het Ik dat dreigt terug te zinken in collectieve onbewustheid en driftmatigheid weer-geven. Het voorbeeld vertoont veel overeenkomst met dat van de pakjesdrager op weg naar het feest, alleen is hier de richting tegengesteld. Het voorteken is negatief, de strijd wordt in het nadeel van ego-identiteit en realiteitsbesef beslecht, het autonome Ik is 'onttroond', wordt 'verteerd'.

De 'maag' vertoont als onderwereld aequivalent ook een duidelijke gelijkenis met de 'vulkaan' uit het vorige voorbeeld, alleen is er hier nog sprake van worden, van een gedwongen overgang vanuit een andere wereld, terwijl daar het eindstadium bereikt en de spanning geweken is.

Kenmerkend is weer dat het onderwerp vele andere, niet strijdige interpretaties eveneens toelaat, bv. de psycho-analytische, dat ook dan de parallel opgaat.

We zullen dit niet nader uitwerken.

Derde voorbeeld

Het laatste voorbeeld is gekozen uit een serie schilderijen, vrijwel alle symbolische voorstellingen op bijbelse themata, gemaakt door de schizofrene patiënt P., die nu 42 jaar oud is en op negenentwintigjarige leeftijd voor het eerst werd opgenomen. Een enkele bijzonderheid uit de anamnese is voor ons van direct belang. Patiënt groeide op in een net christelijk arbeidersgezin. Als kind al was hij een eenling die zich weinig uitte en weinig aansluiting zocht. Later is dit zo gebleven. Na de lagere school kreeg hij korte tijd tekenlessen op een nijverheidsschool, jaren daarna is hij geruime tijd als decorateur van lampen-werkzaam geweest.

Het schilderij (zie illustratie) waarop, vrij willekeurig, de keuze is gevallen, stelt voor een kerk, centraal geplaatst midden op een bolsegment dat de aarde voorstelt. De ingang der kerk heeft de vorm van een mond, de zijbeuken worden gevormd door de gestyleerde haardracht van een vrouw. Op de achtergrond is boven de aarde eerst een blauwe en dan een gele sector, het eerste de zee, het tweede de lucht. Rond de kerk zijn enige figuren gerangschikt, waaronder een speelkaart en een voetstap. Op de grens van lucht en water zijn een pyramide en een scheepje getekend. Aan weerszijden van de toren bevinden zich twee skeletten, op de toren staan op elkaar een kruis, een davidsster, een haan en een pauw.

De onderlegde toeschouwer onderkent hier stellig direct de psychoanalytische symboliek, de mond is de vagina, de kerk de schoot der vrouw. Het schilderij zou, evenals andere die P. maakt, een illustratie kunnen zijn uit Freuds 'Traumdeutung'.

De symbolische betekenis ligt er hier inderdaad wat men noemt 'boven op'. Als we een gesprek met patiënt hebben over zijn werk, noemt hij deze voorstelling „de hoerderij der kerken” en geeft als toevoeging: „Die mond, dat moet het vrouwelijk schaamdeel zijn, het is symbolisch bedoeld, ik kon het schaamdeel zelf er natuurlijk niet intekenen”.

Hij licht verder zijn bedoelingen als volgt toe: „De kerk krijgt de macht der regeringen en hoereert met de groten der aarde, het kruis op de toren is het Christendom, de Davidsster het Jodendom, en de haan, de protestantse kerk, daar staat een haan op, het staat ook in verband met Petrus, „voor de haan twee maal gekraaid heeft...” (En de pauw?) Dat weet ik niet meer, in elk geval is het een dier dat bij de oerschepping thuis hoort. De geraamten om de

kerk dat zijn rode en witte geesten, of rode en witte bloedlichaampjes, die kunnen ook niet buiten elkaar. Het gaat tegelijk samen met de politiek (patiënt bedoelt de kleuren der partijen), het is feitelijk de dans om de kerk van goed en kwaad. Rood is ook de kleur van het leven, maar teveel rode bloedlichaampjes is ook niet goed, te veel witte evenmin. Zo begrijp je dat de kerk oorlog toelaat, het is niet mogelijk op deze aarde naar Gods woord te leven”.

Elk detail heeft zo een of meerdere en vaak zeer vele betekenissen, en men krijgt het vermoeden dat patiënt er op verzoek nog wel meer uithaalt dan hij er heeft in gelegd. Het meer aan zin is hier bepaald niet als boventoon meegegeven en slechts voor de aandachtige luisteraar te verstaan.

Slechts enkele motieven zijn niet direct bijbels, alle blijken echter uiteindelijk een religieuze gedachte te dragen, zelfs het profane "scheepje op de levenszee" heeft "de kruisvlag in top". De religieuze levensbeschouwelijke achtergrond van het werk verschijnt ons als een vreemde melange van, meest in bijbelteksten gevatte, metafysische en ethische speculaties.

Naar vorm, stijl en onderwerp vertoont het werk veel overeenkomst met de mystiek-symbolische prenten van alchemisten en Rozekruisers. Het is niet uit te sluiten dat patiënt iets dergelijks eens onder ogen gehad heeft, geïnteresseerd als hij is in het bovenzinnelijke.

P. is een groot eclecticus, zijn originaliteit ligt in de wijze waarop hij de gebruikte themata verwerkt.

Er is in dit schilderij nauwelijks een directe gevoelsexpressie, noch een spontane weergave van zintuiglijke ervaring. De penseelstreek is glad, de kleuren zijn koel, de weergave is statisch, het motief lijkt bedacht en toen uitgewerkt. De maker heeft een grote distantie genomen van zijn onderwerp (het perspectief, de ronde aarde). De inhoud heeft een verbaal karakter. Het schilderij is allegorisch, P. wil er iets mee zeggen, het is, om zijn eigen woorden te gebruiken "vooral ook pedagogisch bedoeld". Zijn mededeling moet worden uitgelegd. Simultaan is hier gegeven wat successief tot stand kwam en successief verklaard moet worden. De gekozen symbolen zijn goeddeels conventioneel voorgegeven, sommige zou men eerder gemotiveerde tekens kunnen noemen. Andere schilderijen van P. verraden onmiskenbaar dezelfde hand, in sommige straalt het symbolische, heilige of satanische lichtend een eigen kracht uit, zij hebben een wat meer visionair karakter. De dag des oordeels en de ondergang van deze zondige wereld die het "beest aanbidt", vormen het, aan de openbaringen van Johannes ontleende, centrale thema. Patiënt's weten heeft betrekking op het geopenbaarde, zijn kennisbron ligt 'elders', hij kan de vogels horen praten en herkent in het toeval de kruisende lijnen van het goddelijk bestel.

In het besproken voorbeeld is het hoofdmotief de kerk, eigenlijk de mond als ingang der kerk, de symboliek is hier in eerste instantie bewust; de mond vangt zinvol het genitaal dat om sociale redenen ontoonbaar is. De schaamlippen worden gewone lippen, patiënt is met zijn symboliek niet zover van het spraakgebruik verwijderd, hij heeft alleen meer dan wij een orgaan dat deze verbindingen tot leven brengt. Het gesymboliseerde genitaal is daarop weer gebruikt als symbool, n.l. als concreet prototype voor een vernederende gemeenzaamheid, voor het 'gemene zaak maken met'. We vinden dus een getrapte, nog steeds bewuste symboliek, hier ontleend aan de bijbelse taal, 'hoerij'. Deze 'hoerij' betreft 'de kerk' (zo gebruikt ook een symbool), die zich afgeeft met 'de koningen der aarde'. De zin van dit alles is dat het Goddelijke op deze aarde niet zuiver gehouden kan worden, het wordt verontreinigd, besmet door ons streven naar lust en gewin; doordat wij 'het beest aanbidden'.

Het seksuele orgaan wordt hier dus van het gesymboliseerde tot symbool, het 'belichaamt' iets minder lichamelijks. De eerste verbinding (mond- genitaal) is 'analytisch', de laatste 'anagogisch' (alles echter in tegenstelling tot de droom bewust symbolisch).

Ook in zichzelf beleeft P. de niet te ontkomen verontreiniging van het hemelse door de aardse, de bezoedeling van het Goddelijke door de zuigkracht van het instinctieve. Overbewust als hij is, dreigt het hem alle vrijheid te ontnemen. Hij weet zich echter door de noodzaak van het compromis naar voren te brengen en op goede gronden: "geef de keizer wat des keizers is" te disculperen. Ook is deze strijd van goed en kwaad voor hem niet in de eerste plaats een persoonlijke, hij beleeft het transpersonale als in de eigen persoon geïndividueerd, het is niet een individuele, maar een 'gedragen' problematiek.

De interpretatie die P. geeft houdt hiermee op, maar er is ook voor hem in het gegeven een surplus aan zin aanwezig, zij het niet thematisch aanwezig. In zijn religieus-symbolische motieven projecteert en transcendeert hij een intrapsychische dynamiek en hij weet hiervan, zij het niet expliciet. Hij zelf ziet zijn onderwerp in een ethisch-godsdienstig perspectief, wij daarentegen willen het vooral in een pathopsychologisch perspectief zien.

De kerk, de moederkerk die alle kerkelijke richtingen verenigt, wordt hier verbeeld als hoer. De ingang is in het schilderij dominerend, het is een mond waar alles heenleidt, die alles opneemt of inslikt of het is een genitaal waar alles binnengaat. Het is opmerkelijk dat patiënt in zijn werk zo meerdere ingangen tot motief neemt, b.v. de ingang van de onderwereld waar een dodenschip binnenvaart; de ingang van een leeg graf (het graf van Christus). Verder speelt het ondergrondse met draken en duivels, met 'het beest' een grote rol in zijn denken; dit alles in tegenstelling tot het hogere, goddelijke. Het donkere, lagere is het pendant van het lichtere en hogere, ook in plaats en kleur. De hellevaart is het pendant van de hemelvaart, ook als onderwerp, o.m. in een schilderij van Elia en in dat van een vurige vogel die naar de zon vliegt.

De toren, die naarboven streeft, is uitdrukking van menselijke vermetelheid in het streven boven het materiële en animale uit te rijzen. De toren is in de psycho-analyse bekend als penis-symbool, maar representeert ook het zelfbewustzijn, het hogere-manlijke, de geest, de vader. De reeks tekens die de spits bekroont en die op het goddelijke betrekking hebben, wordt aan de uiterste bovenrand van het schilderij besloten door een pronkende pauw. Het is een van de weinige beelden waarvan patiënt niet direct de zin kan geven, het bevat dan ook een minder bewuste symboliek.

Toch is de pauw een oud Christelijk symbool van onsterfelijkheid (het vlees van het dier zou onvergankelijk zijn). De vele 'ogen' in de staart der pauw werden gebruikt om de alziendheid van god en kerk in beeld te brengen. (2) Verder is de pauw de siervogel bij uitstek, trots en ontoegankelijk en als zodanig een — ook in het werk van geesteszieken — veelvuldig voorkomend narcistisch beeld. De voorkeur van patiënt in zijn verdere werk voor pauwen, paradijsvogels en andere siervogels is treffend.

De symbolische betekenis der pauw wordt nog versterkt door zijn plaatsing. Het Ik is vergoddelijkt, het heeft zich duidelijk 'verstegen'. (3)

Het schilderij geeft zo de polariteit weer van twee uiterste menselijke mogelijkheden. Het is opmerkelijk dat patiënt zich vrijwel uitsluitend met deze uitersten bezig houdt en aan het menselijke midden, aan dat wat wij 'werkelijkheid' noemen, voorbijgaat. Een verschijnsel, niet alleen als menselijk deraillement bekend, maar ook als cultuurfenomeen beschreven. (4)

Wat voor de schizofreen de vorm heeft van het uitrijzen boven menselijke grenzen of van het 'ten gronde gaan', is diagnostisch de regressie en dissociatie, waarbij het Ik zich inflatoir vergroot, zich zelf te buiten gaat en zich identificeert met de Geest; of vanuit hetzelfde structuurverval deflatoir opgaat in onbewustheid en driftmatigheid. Symbool voor het eerste was de hemelvaart. (5). De opening van de aarde, de onderwereld en ook de 'hoererij der kerken' symboliseert het laatste. Het verzinken in de chaos van het instinctief-animale is het ingaan in de aarde die als 'moeder aarde', 'moeder natuur' alles geeft en neemt, in wier schoot alles terugkeert. Het binnenste der aarde is de

onderwereld. Als het beeld de vrouw is, is het binnenste de maag of de buik, in beide gevallen is het donkere en onbewuste, de dood. Het verlies van eigen identiteit in de psychotische ontbinding betekent het ten gronde gaan, het terugvallen in een toestand van ongeborenheid. Dit terugvallen is niet vrijwillig, het wordt beleefd als een dreiging en gesymboliseerd in de figuur van de oermoeder die wat zij gaf terugneemt. Het is in de mythologie de heilige en verschrikkelijke moedergodin, verleidend, hoererend en castrerend of verslindend beestachtig en hierdoor met mond of genitaal (vgl. het schilderij) als meest geprononceerd attriboot (men denke in verband met het voorbeeld ook aan het door Neumann in deze zin geïnterpreteerde gebruik der tempelprostitutie).

De kerk met de zeer geprononceerde en nadrukkelijk aardse ingang is dus een variant van dit door Neumann in zijn "Ursprungsgeschichte des Bewusstseins" centraal geplaatst symbool. Vragen we ons af in hoeverre de 'incest'-symboliek betrekking heeft op het oedipale conflict, dan is het antwoord waarschijnlijk dat dit conflict in het gekozen beeld is meegegeven, dat het dit mede bepaalt, ook omdat het de verbinding met schuld en zonde versterkt.

De wijze waarop patiënt de beangstigende ontoereikendheid van zijn vermogen tot integratie, de strijd van het Ik tegen de ondergang in onbewustheid, uitdrukt, is tegelijkertijd de triomf van het bewuste Ik dat de eigen destructie zowel weet te transcenderen als te objectiveren. (6). P. kan de veranderingen der psychose mystiek ervaren als een verrijking of openbaring waarin hem zeer fundamentele geestelijke achtergronden toegankelijk zijn geworden. Objectief kan hij hierdoor — bij alle affectieve vervlakking — verrassen met een zeer diep inzicht.

Tot zover de inhoud. De symboliek heeft hier een vorm aangenomen die wel zeer weinig in overeenstemming lijkt met de eigen aard van het symbolisch beleven, zoals dit in het voorgaande werd omschreven.

We nemen aan dat het symbolisch beleven in de psychose rechtstreeks samenhangt met het regressieve verval. Als de ervaring niet meer actief gestructureerd wordt, als de vitale zekerheid vermindert en de vanzelfsprekendheid uit de dagelijkse omgang verdwijnt, betekent dit dat het Ik zijn begrenzing en identiteit verliest. Het subject komt open te staan voor invloeden van buiten, maar ook voor de dynamische lading van het onbewuste. Exterioriserend verandert de wereld of transcenderend ontstaat een andere wereld, die met eigen kracht en betekenis aanspreekt en het subject overweldigt, het alledaagse verschijnt als manifestatie van een meer essentiële realiteit.

De schizofreen is voor de formulering van het veranderd ervaren aangewezen op het gebruik van altijd al bekende vormen. Hij is aangewezen op bestaande materialen en constructies voor de realisatie van het gewijzigde ontwerp. Vooral van die vormen en inhouden die passen in de nieuwe belevingswereld gaat een sterk appèl uit. Bestaande symbolen spreken aan, zij komen naar voren omdat ze passen in het regressief beleven. Het dynamische, veelzeggende, van betekenis verzadigde, kristalliseert zich uit in de bestaande vormen. Het versleten conventionele symbool wordt weer transparant, krijgt nieuwe glans en staat open voor nieuwe zinverlening (bv. het bootje op de levenszee). Kleine veranderingen versterken de zeggingskracht en suggereren diepere zin) bv. de kruisvlag). Zoals ook een kleine deformatie in de taal of een afwijking van de werkelijkheid in een afbeelding betekenis schept. Er is hier een vloeiende overgang van het vernieuwd beleven van een diepe zin, naar een leeg spel met vormen waarin onbepaalde betekenissen een gemakkelijk onderdak vinden. Dit is mogelijk als niet het betekende primair is — zoals we in de droomsymboliek veelal aannemen — maar het betekenen, als het niet gaat om de inhoud maar om de vorm.

Ook die vormen die nog gevuld moeten worden, die door hun eigen aard naar iets anders verwijzen, die anoniem zijn en daardoor veelzinnig, komen als ge-

laden met betekenis naar voren; de speelkaart, de voetstap en het getal in ons voorbeeld. Evenals het bestaande symbool kan de open vorm dienen als spoor of patroon om een bepaalde spanning in te gieten. (7).

De desintegratie, de destructivering is in het beleven gegeven als de verwachting van een ondergang der wereld of van het laatste oordeel, eventueel gevat in een apocalyptisch beeld. Dit houdt echter in dat de destructie is verwerkt, er is niet alleen een uiteenvallen, maar ook een beeld van het uiteenvallende. En niet alleen wordt het verval zo synthetisch verbeeld; reïntegratieve krachten zoeken vastere vormen en nieuwe gebondenheid als tegenwicht voor het verlies van binding. De veranderde werkelijkheid draagt hiervan de sporen, inhoudelijk en formeel. De wereldondergang laat zich inpassen in bestaande en patiënt van ouds bekende eschatologische en apocalyptische bijbelgedeelten. Deze godsdienstige verwerking biedt ook een nieuw uitzicht, de ondergang zal gevolgd worden door de herrijzenis (welke door patiënt meerdere malen in beeld is gebracht).

De scherpe contouren, de harde lijnen, de symmetrische composities zijn niet alleen terug te voeren op een affectieve verkillung, al deze stijkenmerken hebben een positieve betekenis in het restitueren, samenbundelen en beheersen van een verbrokkelende werkelijkheid, waarin de organische ordening en stabiliteit is weggefallen. Het is een aspect van de strijd tegen de chaos, Volmat spreekt van een gevecht tegen het verval der vormen. (8). Als de natuurlijke samenhang wegvalt, wordt deze door een meer kunstmatige, cerebrale vervangen.

Het merkwaardige ruimtelijke karakter van dit werk, met de vaak cosmische proporties en de ook in eenzelfde schilderij wisselende afstandname, bleef nog buiten beschouwing. Ruimtelijkt zich zo de ontbinding als een uiteenvallen in het heelal; is de afstandname te zien als een restitutiephenomeen, als een poging de dingen der 'andere wereld' op een afstand te houden; resulteert het overdrachtelijke gebruik van ruimtelijke grootheden in een weergave, waarbij bv. 'het andere' alleen als 'daarachter' of 'verweg' in beeld kan worden gebracht, hoe intens het contact met dit andere ook is; of noodzaakt misschien het alomvattende van het in beeld gebracht gebeuren tot een grote afstand, zoals een groot geheel slechts van ver kan worden overzien?

Elk van deze hypothesen belicht zeker een aspect van het probleem, maar alle gaan in eerste instantie voorbij aan de eigen structuur der ruimtelijkheid in deze schilderijen.

Omdat het dagelijkse, medemenselijke voor P. afwezig is, is ook zijn ruimte niet die waarin de handeling zich afspeelt en waarin twee mensen elkaar tegen kunnen komen. Zijn ruimte breidt zich naar alle kanten grenzeloos uit, is niet te be-werken, te om-vatten of te be-reiken. Het is een ruimte waarin personen niet lichamelijk aanwezig kunnen zijn. De niet menselijke en ver van de mens afstaande wezens die deze ruimte bevolken zweven, vliegen of varen, worden bewogen of zijn alleen maar aanwezig.

De onlichamelijkheid van de ruimte maakt dat de toeschouwer er geen deel aan heeft; het is niet mogelijk op de schilderijen van P. in het beeld te komen (zoals bij een panorama). Het lichamelijke is gedepasseerd, de onstoffelijkheid van de ruimte maakt dat ik er geen deel aan kan hebben, er mij niet in kan oriënteren, er is geen ondergrond om op te staan, geen achtergrond, geen referentiemogelijkheid. De dieptedimensie is soms overmatig weergegeven zonder dat echt diepte ontstaat. De divergerende of convergerende lijnen willen eerder zeggen dat alles ergens heenleidt of — vaak stralend — van iets uitgaat, het betekent niet dat alles vanaf een bepaald vast punt werd gezien. Voor de weergave is indien nodig wel de vertekening gebruikt waarmee de derde dimensie in het platte vlak wordt weergegeven. De ruimte is nergens landschap-pelijk, de instelling nergens photographisch. De maker heeft t.a.v. het object niet één bepaalde plaats ingenomen, hij is, zou men kunnen zeggen, overal en nergens, zijn standpunt is veelpuntig, en daardoor anoniem. De in beeld ge-

brachte ruimte is niet door het lichaam middellijk gekend en ontdekt, maar passief ervaren, aanschouwd. Het is de ruimtelijkheid der openbaringen: "Daarna zag ik, zie, in den hemel stond een deur open".

In deze transcendente ruimte waar men schouwend naar binnen ziet is alles zonder een plaats te hebben veraf, het is veraf van het observerende, objectiverende subject dat altijd buiten, ook buiten de eigen imaginatie blijft staan. Dit bekijkend er buiten staan in combinatie met een symbolische opvatting treft in vele schizofrene uitingen, het is vreemd aan het primitieve beleven.

Bij de psychoticus is er een regressie vanuit een volontwikkeld excentrisch bewustzijn. Deze buitenmiddelpuntigheid die dus de mens eigen is en die de vrijheid van keuze en eigen standpunt inhoudt, impliceert de onzekerheid van het terzijde staan, buiten in de leegte. Het geeft de mogelijkheid aan van het 'zichzelf niet meer in de hand hebben', maar ook van het 'zichzelf te buiten gaan', van het 'zichzelf ergens van terughouden', van het 'de dingen nog eens aanzien', etc. Het betekent een kloof tussen het Ik enerzijds, zichzelf en de wereld anderzijds, een kloof welke steeds weer wordt overbrugd door het levend subject in de activiteit der ervaring.

Bij onze patiënt P. was mogelijk het excentrisch bewustzijn ook praepsychotisch vrij dominerend, we kunnen een wat psychasthene persoonlijkheidsstructuur vermoeden.

Als nu — zoals we gesteld hebben — in de regressie de ervaring niet meer actief gestructureerd wordt en de vitaliteit onvoldoende binding geeft, vervaagt ook de identiteit van het subject, de identiteit die verwerkelijkt werd in de activiteit van het ervaren. De kloof tussen het directe, zelfvergeten beleven en het reflexieve beleven wordt tot een afgrond. Het excentrisch bewustzijn wordt meer en meer autonoom, de basis die nodig is om zich te buiten te kunnen gaan en terug te keren is weggefallen, het middelpunt dat elke buitenmiddelpuntigheid vraagt is vervaagd.

Het kennend Ik, losgeraakt van de lichamelijkheid en van de vertrouwde dingen om hem heen dreigt in het niet te verdwijnen. "De duizeling der cosmische afgronden berust op het verlies van aardgevoel".

Het structuurverval is, zeker in ons voorbeeld, beperkt; het Ik verdwijnt niet volledig in het niets maar blijft als een virtueel punt in de leegte, tot vrijheid veroordeeld altijd 'ergens' aanwezig, dolend, niet in staat terug te keren, en toeschouwer van de (eigen) ondergang.

Een symbolisch beleefde werkelijkheid wordt zo door een overbewuste, kennende instantie tot object gemaakt, bewerkt en in een vorm gegoten.

Er is dus zowel een verminderde als een vermeerderde distantie.

Het beeld van de expansie naar boven en van het letterlijk 'ten gronde gaan' was dus niet compleet, er is nog een andere — zij het niet onafhankelijke ruimtelijk werkende factor in het excentrisch beleven.

Ook waar P. de inflatoire Ik-uitbreiding tot een mystiek streven maakt en samenvallend met de Geest wil opstijgen, kan hij zichzelf niet prijsgeven, omdat hij altijd zijn hemelvaart op een afstand nauwlettend blijft gadeslaan.

Literatuur

1. Susanne K. Langer, *Philosophy in a New Key*, New York 1948.
2. E. Jones, *The Theory of Symbolism*, opgen. in *Papers on Psychoanalysis*, London 1948.
3. S. K. Langer, op. cit. blz. 32.
4. Melanie Klein, o.m. in *Infant Analysis, 1923*, opgen. in *Contributions to Psychoanalysis*, London 1948.

5. H. Silberer, Von den Kategorien der Symbolik, *Zentralblatt für Psychoanalyse*, 1911.
6. Zie bv. S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, London, 1940, blz. 169.
7. H. Silberer, *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik*, Wenen, Leipzig 1914.
8. Het 'prospectieve' aspect der droom (i.t.t. het 'reductieve aspect') is o.m. door Jung en Maeder en vanuit een iets ander gezichtspunt later ook door bv. Caruso c.s. naar voren gebracht (Caruso, *Psychoanalyse und Synthese der Existenz*, Freiburg 1952).
9. Vgl. o.m. A. D. de Groot, *St. Nicolaas, patroon der Liefde*, blz. 78-84. Amsterdam, 1949.
10. G. v. d. Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen 1956.
11. M. Heidegger, boekbespreking van E. Cassirer: *Philosophie der Symbolischen Formen*, *Deutsche Literaturzeitung*, 1928, blz. 1002.
12. S. Freud, Traumdeutung, *Verz. Werk* blz. 356, London 1940.
13. E. Cassirer, Philosophie der Symbolischen Formen, deel II, *Das mythische Denken*, Berlijn 1925.
14. Dit, bij Jung op vele plaatsen (bv. duidelijk uitgesproken in *Symbolik des Geistes*, blz. 242, Zürich 1948) terugkerend thema is op grandioze wijze en een breder verband uitgewerkt in het boek van E. Neumann, *Ursprungsgeschichte des Bewusstseins*, Zürich 1949.
15. H. Plessner, *Die Stufen des Organischen und der Mensch*, Berlijn 1928.
16. F. Sierksma, *De religieuze Projectie*, par. 6, 2e dr. Delft 1957.

Bij de voorbeelden geraadpleegde literatuur

1. E. Neumann, *Ursprungsgeschichte des Bewusstseins*, blz. 293, Zürich 1949.
2. G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*. New York 1954.
3. L. Binswanger, *Drei Formen missglückten Daseins*, Tübingen 1956.
4. H. Sedlmayr, *Verlust der Mitte*, Salzburg 1948.
5. De polariteit 'laag - hoog' in zijn vele vormen en symbolen heeft in de dieptepsychologie altijd een centrale plaats ingenomen. Betrokken op de religie werd dit onderwerp in de laatste jaren behandeld door Neumann en Baudouin, vooral het werk van de eerstgenoemde vormt de basis voor de interpretatie van de in deze lezing aangehaalde varianten op dit thema.
6. Het is niet mogelijk hier nader in te gaan op het moeilijke onderwerp van de complexiteit van het Ik, daarom is in het algemeen de term 'ik' (evt. met bijv. nw.) gehandhaafd, ook waar dit tot schijnbare tegenstrijdigheden leidt. De term 'zelf' is psychologisch te zeer belast om zonder nadere explicaties te worden gebruikt, men zie in dit verband ook: F. Sierksma, *De religieuze projectie*.
7. Merleau Ponty, *Signes*. Parijs 1960.
8. Volmat, *L'Art Psychopathologique*, Parijs 1956.